

Összetett szavak magyar-angol fordításban

Heltai Pál

1. Összetett szavak a nyelvészetben és a fordítástudományban

Az összetett szavak nyelvészeti szempontból átmenetet képeznek a szavak és a mondat szerkezetek között, ezért kutatásuk kiemelkedő jelentőséggel bír a nyelvészet legkülönbözőbb ágaiban. A morfológia a szóösszetételt a szóképzés eszközei között tárgyalja, a kognitív nyelvészet a kreatív, metaforikus szempontokat vizsgálja, a pszicholingvisztika a mentális lexikonban való tárolás kérdéseit, a nyelvoktatás az összetett szavak tanulását, az összetett szavak elsajátítása és használata során jelentkező interferencia, illetve az alkalmazott stratégiák kérdését kutatja.

A fordítástudomány eddig kevés figyelmet fordított az összetett szavakra. Kenny (2001) az írók által alkotott kreatív összetételek fordítását, és azt a következtetést vonja le, hogy az összetett szavak fordításában a feltételezett fordítási univerzálék közül elsősorban a normalizáció érvényesül.

A fordítás szempontjából további kérdések lehetségesek. Az összetett szavak létrehozása során mindig szemantikai sűrítés történik, az elemek közötti viszony sohasem explicit – az összetett szavak jelentése sohasem teljesen kompozicionális. Az összetett szavak továbbá gyakran hordoznak kultúra-specifikus elemeket: az adott kultúrától is függ, hogy egy nyelv a valóság mely elemeit lexikalizálja, és milyen módon, egyszerű vagy összetett szóval. Ezért az összetett szavak fordításának vizsgálata fontos támpontokat szolgáltat a fordítási univerzálék, különösen az explicitáció, illetve a kultúra-specifikus kifejezések fordításának témakörében.

2. Az összetett szavak

A generatív nyelvészet arra törekedett, hogy az összetett szavakat mondatokból, ill. mellékmondatokból származtassa. Ez a kísérlet nem járt egyértelmű sikerrel (Downing 1977), ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a szóösszetétel mindig jelentéssűrítéssel jár: bizonyos jelentések, amelyek szükségesek az értelmezéshez, nem jelennek meg explicit formában, tehát az összetett szavak sohasem teljesen kompozicionálisak, illetve transzparenssek (Libben 2006: 11). Az egyes összetevők közötti viszonyok sokfélék lehetnek, és különböző értelmezési lehetőségeket adnak. Az értelmezéshez figyelembe kell venni a konvencionális értelmezési módot, illetve a kontextust. Dressler szerint (2006) potenciálisan minden összetett szó poliszém. A *görög saláta* például görögök által készített

saláta, de ha összevetjük az *uborkasaláta* és a *paradicsomsaláta* szóval, rájövünk, hogy értelmezhetnénk az utóbbiak mintájára is. Ugyancsak furcsa értelmezési lehetőségeket rejt magában az *üvegbetét*, ha jelentését a *szárnyasbetét*-tel vetjük össze, a *zsebszámológép* (ami nem a zsebeket számolja) az *arclomosó* (aminek a használatával még nem veszítjük el az arcunkat), a *csigatészta*, *fejdag*, *gyermekorvos*, *halottkém*, *motorosrendőr*, *zsebtolvaj* stb. (A példák Tímár 1974-es *Nevető lexikonjából* származnak; ugyanezen forrás szerint a *safe sex* jelentése: 'páncélszekrényrel folytatott szerelmi viszony, abszolút biztonságos').

Az összetett szavak lehetnek endo- és exocentrikusak, transzparensak és homályosak (metaforikusak), konvencionálisak (lexikalizáltak) és kreatívak. A mentális lexikonban való tárolás és előhívás vagy elemekként történik, vagy egységként. Előfordulhat, hogy ugyanazt az összetett szót bizonyos kontextusban egységként hívjuk elő, más kontextusban az elemekből rakjuk össze a beszédprodukciónak során. Általában feltételezhető, hogy az exocentrikus, homályos, metaforikus összetételeket egységként tároljuk és hívjuk elő, míg az endocentrikus, transzparens összetételeket lehet egységként és elemekként is tárolni és előhívni, a gyakoriságtól, a kontextustól és egyéb tényezőktől függően.

Az összetett szavakat részben az összetevők alapján értelmezzük, de mivel sohasem teljesen kompozicionálisak, ez önmagában nem elég. Az értelmezésben szerepet játszik a konvencionális értelmezés, a kontextus, és a többszörös összetételeknél az összetétel hierarchiája is.

3. Nyelvek közötti különbségek

A szóösszetétel univerzális szóképzési eszköz (Libben, Jarema 2006), de az egyes nyelvekben eltérő a súlya. A magyar nyelvben jóval több az összetett szó, mint az angolban, bár ha az utóbbiban igen nagy mennyiségben előforduló, különírt szókapcsolatokat is figyelembe vesszük, már nem olyan nagy a különbség. Elképzelhető, hogy a helyesírási különbség a mentális lexikonban való külön, illetve egységes tárolást tükrözi, és a magyar egybe írás azt tükrözi, hogy a magyar összetett szavakban erősebb a kohézió.

A magyar összetett szavak az angolban megfelelhetnek összetett szónak, szókapcsolatnak (bár ezeknek legalábbis egy részét szintén összetett szónak tekinthetjük), egyetlen tőszónak, képzett szónak vagy éppen zérónak, azaz nincs megfelelőjük. Elég gyakori a magyar összetett szó – angol egyszerű tőszó megfelelés; ez a nyelvtanulásban gyakran interferenciához, magyar-angol fordításban túlfordításhoz vezethet (vö. Duff 1989).

4. Összetett szavak a fordításban

Kenny (2001), mint említettük, úgy találta, hogy a kreatív összetételek fordításában a normalizáció érvényesül. További lehetséges vizsgálati szempontok a következők:

- Mivel az összetevők közötti viszony sohasem explicit, feltételezhető, hogy a fordítás során az összetett szavakat gyakran explicitálni kell;
- Az összetett szavak gyakran kultúra-specifikusak (az adott kultúrától függ, hogy a valóság mely elemeit lexikalizálja, és milyen módon, egyszerű vagy összetett szóval), tehát a kulturálisan kötött kifejezések fordítása során is gyakran várható explicitáció;
- Mivel a fordítás során a fordítók a legkisebb erőfeszítés elvét követik, és a fordítás monitor modellje szerint (Tirkkonen-Condit 2005) ami szó szerint fordítható, azt szó szerint fordítják (például a tolmácsolás, blattolás, gyors fordítás során), ez az összetett szavak fordítása során tükörfordításhoz vezethet.

A jelen dolgozatban ezekből a szempontokból vizsgáljuk az összetett szavak fordítását.

5. Összetett szavak Szabó Magda *Az ajtó* című regényében és két angol fordításában

Ebben a dolgozatban az említett szövegekben szereplő denominális, főnév + főnév típusú összetett szavakat vizsgáltam. A regényt angolra először az amerikai Margaret Stefan Draughon fordította 1994-ben, a második fordítást 2005-ben Len Rix zimbabwei születésű brit fordító készítette. Draughon amatőr fordítónak tekinthető, míg Rix több magyar regényt is sikerrel fordított angolra (ld. Ajtay-Horváth, 2010; Szilvási 2009).

A vizsgálat kézi módszerrel történt. A magyar szövegben azonosítottam az összetett szavakat, majd a mellé helyezett két angol szövegben megkerestem a fordítást. Összeségében több mint ezer összetett szót regisztráltam. Az azonosítás természetesen nem mindig egyértelmű, hiszen a *gyógyszer*, *rendőr*, *kórház* és egy sor más szó esetében is kérdéses, összetett szóként érzékeljük-e őket, és önálló szónak tekinthetők-e az összetevők. Ez a kérdés azonban nem befolyásolta az elemzést, mivel ezeknek az elhomályosult összetételeknek általában állandó megfelelője van más nyelvekben, tehát az állandó megfelelő behelyettesítésén túl nem igényelnek bonyolultabb fordítási műveleteket. Az ismétlődő összetett szavakat csak akkor jegyeztem ki újra, ha más volt az angol fordításuk. A példáknál oldalszámot nem közlök, de a magyar szöveg

elektronikus változata alapján (ld. Magyar Elektronikus Könyvtár) az előfordulás pontos helye szükség esetén könnyen visszakereshető.

6. Eredmények

6.1 Állandó megfelelések

Az állandó megfelelésekkel kapcsolatban fordítási szempontból kevés érdemleges megfigyelést tehetünk. Mivel az összetett szavak általában specifikusabb fogalmakra vonatkoznak, mint a tőszavak, és gyakoriságuk is általában kisebb, az egyes nyelvek között jobb megfelelést mutatnak, és kevésbé jellemző rájuk a poliszémia, mint a gyakori tőszavakra. Így a fordításban a *gyufásdoboz*, *fűrészpor*, *virágcserep*, *fémlemez* fordítása minden esetben *sawdust*, *matchbox*, *flower pot* és *metal plate*. Természetesen az angol megfelelő nem mindig összetett szó: *állatkínzás* – *cruelty to animals*; *ámbitusoszlop* – *pillars of the verandah*; *fogorvos* – *dentist*; *ítéletvégrehajtó* – *executioner*; *borsószem* – *pea*; *hajszál* – *hair*; *mentőkocsi* – *ambulance*; *magánhangzó* – *vowel*.

Ugyanakkor még itt is felmerül néhány érdekes kérdés, amelyekre a választ további kutatások adhatják meg. Ezek a következők:

- Figyelembe lehet-e venni az explicitáció, illetve implicitáció szempontjából az állandó megfeleléseket? Explicitabb-e a magyar *borsószem*, mint az angol *pea*?
- Ha a magyar összetett szónak az angolban tőszó az állandó megfelelője, származhat-e a fordításban veszteség abból, hogy az összetett szó egyes részeinek jelentését, az eseteleges asszociációkat, implikaturákat a fordítás nem adja, nem adhatja vissza? Mennyiben járul hozzá a magyar **szöveg** jelentéséhez és értelmezéséhez, hogy a *borra* utalhat, a *páncélszekrényben* (*safe*) benne van a *páncél*, a *csordakút* a *csordára*, a pusztai állattartásra utal, vagy a *süldőlány* (*adolescent girl*) metaforája?

Megjegyzendő továbbá, hogy az angol ismétlés esetén sokkal gyakrabban rövidíti le az összetett szót egy tagra (Heltai 1988), míg a magyar hajlamos a teljes szót ismételni. (Ez a különbség lehet, hogy annak a fent említett (feltételezhető) sajátosságnak tudható be, hogy az angol szóösszetételek kohéziója lazább (amit az egybe- és különírás ingadozása is jelez. Az adott regény fordításában is megfigyelhető ez a tendencia: *betegszoba* - *hospital ward* – *ward*, *csordakút* - *farmyard well* – *well*, *ajtórés* – *doorway* – *door*, stb. Itt a további kutatásra váró kérdések közé sorolhatjuk a következőket:

- Mi az oka ennek a különbségnek?

- Magyarról angolra fordítás során milyen mértékű rövidítéssel kerülhető el a túlfordítás, hogyan érhet el a fordító természetesen hangzó angol szöveget?
- Hogyan hat a rövidítés a kontextuális hatás közvetítésére és a feldolgozhatóságra?
- Jellemzi-e a fordítót, illetve a fordítói kompetenciát a rövidítés?

6.2 Nem állandó megfelelések

Ha a magyar összetett szónak nincs állandó megfelelője az angolban, a fordító egy sor művelet között választhat: kifejtés, kihagyás, tükörfordítás, szóalkotás, átvétel, helyettesítés, adaptáció. A művelet kiválasztása során a relevancia elvének megfelelően arra törekszik, hogy ésszerű feldolgozási erőfeszítés mellett megfelelő kontextuális hatást érjen el. A műveletek a szerint is oszthatók, hogy a kontextuális hatás megőrzésére, vagy inkább a feldolgozási erőfeszítés csökkentésére törekednek (vö. Vermes 2005).

Az adatok alapján az adott regény két angol fordításában a következő esetekben nincs állandó megfelelés:

- Egyes véletlenszerű lexikai hiátusoknál (*ajtófélfá, szülőház*)
- A csak kifejezésekben szereplő összetételeknél (*farkasszem – farkasszemet néz*)
- A szintetikus összetételeknél (*pénzszerzés*)
- A kulturálisan kötött kifejezéseknel (*komatál*)
- A kreatív összetételeknél (*egérosónás*)

6.2.1 Véletlen hiátusok, kifejezések

A véletlen hiátusok és a kifejezések fordításáról kevés általánosítható megállapítást tehetünk. Az utóbbiak esetében vagy van hasonló kifejezés az angolban, és akkor a fordító azt használja, vagy nincs, és akkor egyszerűsít, az értelmét adja vissza, vagy kifejezést alkot. Ezt az 1. táblázatban közölt fordítások illusztrálják:

1. táblázat: Kifejezésekben szereplő összetételek fordítása

farkasszemet néz	stare down
világéletemben	in my whole life
gyerekfejvel	with the head of a child
hajszára	to a hair
mi az istennyilának	what the hell for
mint a faszent	like a wooden statue
a szemefénye	light of her life/ the gleam in her eye
Mint a vízfolyás	the talk flowed like water

A fordítások helyenként megkérdőjelezhetők, de itt nem az összetett szavak fordítása okozza a problémát.

6.2.2 Szintetikus összetételek

Szintetikus összetételek az angolban ugyanúgy előfordulnak, mint a magyarban, ezért nem teljesen világos, miért kevés a párhuzamos, szintetikus összetétellel történő fordítás. Az ilyen típusú magyar összetételeket többnyire mindkét fordító felbontással, azaz mellékmondatá alakítással fordítja angolra.

A mellékmondat általában explicitebb, mint a participiumos mondatrövidítő szerkezet vagy a deverbális főnév. Ugyanakkor nem bizonyított, hogy ez minden esetben így van-e, és valószínű, hogy a feldolgozás azt a formát érzékeli explicitebbnek, amely az adott kontextusban legkönnyebben értelmezhető. Ez feltételezhetően függ a gyakoriságtól, az explicitiség szokásos szintjétől is (Heltai 2005).

Általában kérdéses, hogy explicitációnak tekintsük-e az összetett szavak fordításában a nyelvtani szerkezet minimális változtatását (*erdőszél – edge of wood; gazdálány – farmer’s daughter; pénzszerzési okokból – to make money*), vagy csak azokat az eseteket, amikor a fordító nem rutin jellegű felbontást és/vagy betoldást alkalmaz, hanem meghatározó vagy magyarázó jelleggel kifejti a jelentést (*szennyespad – laundry basket which served as a bench*). Ez utóbbi esetet nevezhetjük tulajdonképpeni explicitációnak.

A nyelvtani átalakításokkal kapcsolatos rutin jellegű, formai explicitáció jelentős mértékű volt mindkét fordítónál, míg a tulajdonképpeni explicitáció aránya nem különbözött lényegesen az implicitáció arányától. A szintetikus összetételek tipikus példáit mutatja be a 2. táblázat.

2. táblázat: Szintetikus összetételek fordítása

Szabó	Rix	Draughon
ajándékosztás	distribution	when the gifts had been given out
díjkiosztás napja	the day they gave me the prize	the day they awarded the prize
díjkiosztás napja	the day I was awarded the prize	the one on which the prize was awarded
halottgyalázás	interfering with corpses	tampering with the remains of the dead
hóseprés karácsonyi pillanatában	her sweep the Christmas snow	when she was clearing the snow at Christmas

hótakarítás	clearing the snow	snow removal
járdaseprés	sweep the pavement	to sweep the sidewalks
munkamegosztás	share the tasks	divide up the work

6.2.3 Kulturálisan kötött összetételek

A kulturálisan kötött összetett szavak azonosításában szintén voltak azonosítási nehézségek. Ettől eltekintve úgy tűnik, hogy ezeknek a szavaknak a fordításában nem az explicitáció dominált, hanem az implicitáció, a tükörfordítás, a kisebb-nagyobb adaptáció dominál. A 107 kulturálisan kötöttként azonosított kifejezés közül csak hatnak a fordításában fordult elő a tulajdonképpeni explicitáció (3. táblázat):

3. táblázat: Kulturálisan kötött összetételek fordítása

Szabó	Rix	Draughon
csigacsináló	tool for shaping pasta into snails	a tool that made snail-shaped noodles
kendőpettyező	kerchief decorator	the woman who decorated scarves
lakókonyha	kitchen dining area	lived-in kitchen
lakóközösség	(tenants) as a community	they
szemfelszedő	the invisible mender	the person who does invisible weaving
zsidótörvény (idején)	Jewish laws were in force	when laws restricted Jews.

6.2.4 Kreatív szóösszetételek

A kreatív szóösszetételek között megkülönböztethetünk olyan szóalkotásokat, amelyek az adott kommunikációs helyzetben a mondanivaló leggazdaságosabb kifejezésére jönnek létre, és az olyan alkotásokat, amelyeket művészi hatás céljából hoznak létre, elsősorban költők és írók. A kettő között azonban nincs éles határ.

Ezeknek az összetételeknek a fordításában viszonylag magasabb a tulajdonképpeni explicitációk száma, és kevesebb az implicitáció. Ugyanakkor jelentős a tükörfordítások száma is, de ebben a tekintetben a két fordító eltér. A fordításokat a 4. táblázat példái illusztrálják.

4. táblázat: Kreatív összetételek fordítása

Szabó	Rix	Draughon
emlékanyag	Things she'd learned by rote	memory of material
ételvivők	people bringing food	people bringing food
jutalomsütemény	his reward, a piece of pastry	reward of a piece of pastry
lengőszög	the degree to which	the degree to which
rongyszőnyegpóz	posing as a rag rug	ragrug pose
szellempillanat	at the same point in space and time	phantom moment

7. Következtetések

Az a feltételezést, hogy az összetett szavak fordítása különösképpen gyakran igényel explicitálást, a jelen vizsgálat nem tudta alátámasztani, elsősorban azért, mert nem világos, hogy mi feldolgozási szempontból mi tekinthető explicitációnak. Az adott magyar-angol fordításban az állandó megfelelők fordításában – a két nyelv általános különbségeinek megfelelően – több az implicitáció (de kérdés, hogy ezt tulajdonképpen implicitációnak tekintsük-e). A szintetikus összetételek fordításában is csak akkor jelentős az explicitáció mértéke, ha a rutinszerű nyelvtani átváltásokból adódó explicitációt is figyelembe vesszük.

A kreatív szóösszetételek fordításában több tulajdonképpen explicitáció fordult elő, mint implicitáció.

A kulturálisan kötött kifejezések fordításában az explicitációnál gyakoribb volt a tükörfordítási és az adaptáció. Ez bizonyos mértékig alátámasztja a szó szerinti fordítás tendenciájára vonatkozó elképzeléseket. Ugyanakkor ebben a két fordító között jelentős különbség volt, amit érdemes közelebbről szemügyre vennünk.

7.1 A két fordító különbsége

Az összetett szavak fordítása jelzi, hogy Draughon kevésbé tapasztalt fordító, mint Rix (bár félrefordítás mindkét fordítónál előfordul; vö. Ajtay-Horváth 2010). Draughon (a) az összetett szavak fordításában többször alkalmaz tükörfordítást; (b) az összetételt kevesebbszer redukálja egyszerű szóra; (c) az összetett szavakat gyakran alakítja át szintaktikai szerkezetekké.

Néhány példa a különbségekre (5. táblázat):

5. táblázat: A két fordító eltérései a szó szerinti fordítás tekintetében

Szabó M.	Rix	Draughon
ajtófélf	door	frame of the door
ajtókeret	door	door frame
ajtórés	door	doorway
állatkínzás	cruelty to animals	torturing animals
állatrajongás	enthusiasm	passion for animals
arcképek	faces	pictures of faces
árokshélen	beside the ditch	on the side of the ditch
asztallap	table	table top

Draughon láthatólag jobban ragaszkodik a szó szerinti fordításhoz, Rix nagyvonalúbb. Ugyanakkor Ajtay-Horváth (2010: 88) azt is felveti, hogy Rix „Az egyéni nyelvi ötleteket kerüli, s ezzel... kényelmesebbé teszi a megértést, és kevésbé aktivizálja az olvasó fantáziáját. Legalábbis ezt érzi a magyar anyanyelvű, angolul is értő olvasó. Könnyen meglehet azonban, hogy ez nincs így: amit mi fakóbbnak érzünk, angol számára inkább elfogadható; a színes, egyéni és vibráló magyar stílus pedig az angol számára túl szentimentálisnak hat.” Kérdés tehát, hogy Draughon szó szerinti fordítása, az angol olvasó számára szokatlanabb, nehezebben feldolgozható kifejezőmódja nem érzékelteti-e jobban az eredeti stílusát, nem ad-e több kontextuális hatást. Aminek nyomán az az általános kérdés is felmerülhet, hogy vajon általában van-e különbség a kontextuális hatás és a feldolgozás könnyebbségének egyensúlya között a magyar-angol és az angol-magyar fordítások között? Elképzelhető-e, hogy kisebb nyelvből nagyobb nyelvre történő fordítás során valamivel fontosabb a könnyebb feldolgozást biztosítani, míg ellenkező irányban az olvasó nagyobb erőfeszítésre hajlandó, hogy nagyobb kontextuális hatást kapjon – hogy jobban megismerje az eredeti szöveghez tartozó kultúrát?

Irodalom

- Ajtay-Horváth M. 2010. *Szövegek, nyelvek, kultúrák*. Nyíregyháza: Bessenyei Könyvkiadó.
- Downing, P. 1977. On the Creation and Use of English Compound Nouns. *Language*, 53: 810-842.
- Dressler, W.U. 2006. Compound Types. In: Libben, G. & Jarema, G. (eds.), *The Representation and Processing of Compound Nouns*. Oxford: Oxford University Press. 23–44.

- Duff, A. 1981. *The third language*. Oxford: Pergamon Press.
- Szilvási Á. 2009. Peeping through the Keyhole of *The Door*. (English Translations of Magda Szabó *Az ajtó* Comparative Study). Veszprém: University of Pannonia Institute of English and American Studies. (Szakdolgozat)
- Heltai, P. 1988. Contrastive Analysis of Terminological Systems and Bilingual Technical Dictionaries. *International Journal of Lexicography* 1, 1, 32–40.
- Heltai, P. 2005. Explicitation, Redundancy, Ellipsis and Translation. In: Károly, K. and Fóris, Á. (eds.) *New Trends in Translation Studies*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 45–74.
- Jarvis, S. & Pavlenko, A. 2007. *Crosslinguistic Influence in Language and Cognition*. London & New York: Routledge.
- Kenny, D. 2001. *Lexis and Creativity in Translation. A Corpus-based Study*, Manchester: St. Jerome.
- Libben, G. & Jarema, G. (eds.) 2006. *The Representation and Processing of Compound Nouns*. Oxford: Oxford University Press.
- Libben, G. 2006. Why Study Compound Processing? In: Libben, G. & Jarema, G. (eds.), *The Representation and Processing of Compound Nouns*. Oxford: Oxford University Press. 1–22.
- Tirkkonen-Condit, S. 2005. The Monitor Model Revisited: Evidence from Process Research. *Meta* 50(2): 405–414.
- Vermes, A. P. 2005. *Proper names in translation: a relevance-theoretic analysis*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Források

- Szabó M. 2008. *Az ajtó*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Szabó, M. *The Door*. (Transl. by Stefan Draughon). USA: Eastern European Monographs of Columbia University Press.
- Szabó, M. *The Door*. (Transl. by Len Rix). London: Harvill Secker Publishing.
- Tímár Gy. 1974. *Nevető Lexikon A-Z*. Budapest: Gondolat.